

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЕКОЦИДУ: ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF ECOCIDE: ENVIRONMENTAL AND LEGAL ASPECT

Максакова К.В., студентка IV курсу факультету приватного права та підприємництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розгляду еколого-правових аспектів екоциду в умовах воєнного стану, розвиток правової регламентації якого тісно взаємопов'язаний із формуванням світового механізму забезпечення екологічної безпеки у світлі російського воєнного вторгнення на територію України. У публікації наведено огляд загроз, а також шкоди, заподіяної довкіллю російською агресією, а саме забрудненням атмосферного повітря, вод, ґрунтів, руйнуванням екосистем, об'єктів природного заповідного фонду, Смарагдової мережі, втратами біорізноманіття тощо, які зараз навряд чи можна оцінити повною мірою. Умисні дії окупантів спричиняють техногенні аварії, екологічні катастрофи та загрожують екологічній безпеці та безпеці людства, міжнародного правопорядку.

Актуалізується, що передумовою запровадження терміна «екоцид» стало проведення операції «Ранч Хенд» під час війни у В'єтнамі, що спричинила масове руйнування навколишнього середовища та потенційну катастрофу для здоров'я людей. Також автором наголошується, що екоцид ніколи офіційно не визнавався на рівні міжнародних нормативних актів. Разом із тим, опосередковано навколишнє середовище згадується в контексті військових злочинів і в ситуаціях, що юридично кваліфікуються як збройні конфлікти. У статті розглянуто правову регламентацію екоциду в міжнародному праві, зокрема у Кримінальних кодексах Республіки Казахстан, Вірменії, Грузії, Естонії тощо.

На підставі аналізу положень проекту нового Кримінального кодексу України автором наголошується на відсутності норм щодо криміналізації екоциду, що є неприпустимим в умовах сьогодення. Також надано визначення поняття «екоцид», досліджено генезис його правового регулювання.

У рамках даного дослідження ми маємо на меті всебічно та комплексно проаналізувати норми як національного так і міжнародного права крізь призму екологічних проблем та відповідно включення до скарги України проти Російської Федерації екологічної складової з метою отримання репарацій для відродження екосистеми.

На підставі проведеного аналізу доведено, що екоцид має бути закріплений на рівні міжнародних нормативних актів, задля розширення можливостей судового переслідування за шкоду навколишньому середовищу як в мирний, так і воєнний час.

Ключові слова: екоцид, екологічна шкода, екологічні збитки, відновлення природно-ресурсного потенціалу країни, тяжкість наслідків, екологічна функція держави, екологічна безпека.

The article is devoted to consideration of the ecological and legal aspects of ecocide in the conditions of martial law, the development of legal regulations of which is closely interconnected with the formation of the global mechanism for ensuring environmental security in the light of the Russian military invasion of the territory of Ukraine. The publication provides an overview of the threats and damage caused to the environment by Russian aggression, namely pollution of atmospheric air, water, soil, destruction of ecosystems, objects of the nature reserve fund, the Emerald Network, loss of biodiversity, etc., which can hardly be fully assessed now measure. Intentional actions of the occupiers cause man-made accidents, ecological disasters and threaten the ecological safety and security of humanity, the international legal order.

It is updated that the prerequisite for the introduction of the term "ecocide" was the operation "Ranch Hand" during the war in Vietnam, which caused massive destruction of the environment and a potential disaster for human health. The author also emphasizes that ecocide has never been officially recognized at the level of international regulations. However, the environment is indirectly mentioned in the context of war crimes and in situations legally qualified as armed conflicts. The article examines the legal regulation of ecocide in international law, in particular in the Criminal Codes of the Republic of Kazakhstan, Armenia, Georgia, Estonia, etc.

Based on the analysis of the provisions of the project of the new Criminal Code of Ukraine, the author emphasizes the absence of norms regarding the criminalization of ecocide, which is unacceptable in today's conditions. The definition of the concept of "ecocide" is also provided, the genesis of its legal regulation is investigated.

Within the framework of this study, we aim to comprehensively and comprehensively analyze the norms of both national and international law through the prism of environmental problems and, accordingly, include an environmental component in the complaint of Ukraine against the Russian Federation with the aim of obtaining reparations for the revival of the ecosystem.

On the basis of the conducted analysis, it was proved that ecocide should be fixed at the level of international regulations, in order to expand the possibilities of prosecution for environmental damage both in peacetime and wartime.

Key words: ecocide, ecological damage, ecological damage, restoration of the country's natural resource potential, severity of consequences, ecological function of the state, ecological security.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 року сформував нову реальність. Щодня відбуваються злочини проти українського довкілля та народу. Від початку вторгнення ми спостерігаємо тотальне, а в більшості випадків цілеспрямоване знищення українських природних ресурсів, екосистем, промислових та інфраструктурних об'єктів, що призвело до масового забруднення навколишнього середовища.

Напад Росії слід сприймати як тривожний крок у формуванні та перегляді міжнародних керівних принципів і рамок для пов'язування екологічної шкоди зі злочинами проти людства та нелюдськими діями. Саме тому питання екоциду набирає особливої актуальності в контексті російської агресії, оскільки будь-яка війна є «найбільшою загрозою людству та навколишньому середовищу» [12]. Через активні бойові дії порушується функціонування усіх екосистем, що негативно впливає і стан при-

родних ресурсів, і на можливість їх відтворення. Не дарма довкілля нашої держави називають мовчазною жертвою війни. На офіційному сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України ЕкоЗагроза, станом на 5 січня зафіксовано 2 278 звернень щодо злочинів проти довкілля України, а мінімальні збитки підраховані системою становлять 441 мільярд гривень. Крім того, зафіксовано 42 371 тонн викидів в атмосферу, 372 877 тонн відходів, майже 20 тисяч одиниць техніки окупантів.

Військові дії вплинули на одну третину природних заповідників України, великі території водно-болотних угідь, визначених під охорону згідно з Рамсарською конвенцією про водно-болотні угіддя міжнародного значення [1].

Крім того, рух важкої техніки, будівництво укріплень, військові дії завдають шкоди ґрунтовому покриву, що також призводить до деградації рослинного покриву та посилює вітрову й водну ерозію. Приблизно 2,9 міль-

йона гектарів у Смарагдовій мережі, іншими словами приблизно 200 територій (екологічної мережі, що складається з територій особливого природоохоронного інтересу) перебувають під загрозою знищення [7].

Маємо констатувати, що війна впливає на кожний природний об'єкт, спричинене війною забруднення також має значний негативний транскордонний вплив. Наслідки даного негативного впливу, на превеликий жаль, мають довгостроковий характер. Експерти, політики, представники науки та громадянського суспільства європейських країн повинні замислитися над тим, що забруднення повітря та води є транскордонним. Європа має досвід у цьому відношенні: у 1986 році — з радіоактивним забрудненням внаслідок Чорнобильської катастрофи. Нині велике занепокоєння викликають події на Запорізькій АЕС, пожежі та окупація Чорнобильської зони відчуження, ракети, що летять над Південно-Українською АЕС. Так, 25 серпня Запорізьку АЕС повністю відключили від енергомереж України — вперше в історії станції. Через пожежі на золівдвалах Запорізької ТЕС, розташованих поруч із Запорізькою АЕС, двічі відключалася остання (четверта) лінія електропередач. Проте, Росія виключена лише з 1 Екологічної Конвенції за її участі, хоча на момент 12 листопада було подано 15 заяв [9].

Проаналізувавши це, необхідно зазначити, що сукупність таких злочинів як злочини проти довкілля, людства та воєнні, порушують міжнародний баланс, тим самим призводять до дисонансу в світовій міжнародній екологічній безпеці, ставлячи під загрозу право на безпечне довкілля для майбутніх поколінь. Так, російське повномасштабне вторгнення нанесло шкоди не лише Україні, але й усій міжнародній спільноті, вносячи суттєві корективи до поставлених кліматичних цілей.

Наведене зайвий раз підтверджує те, що дії країни-агресора порушують не лише усталені приписи національного законодавства, але й норми міжнародного права. На цьому тлі і зростає актуальність наукового дослідження еколого-правових аспектів правової регламентації екоциду.

У рамках даного дослідження ми маємо на меті всебічно та комплексно проаналізувати норми як національного так і міжнародного права крізь призму екологічних проблем та відповідно включення до скарги України проти Російської Федерації екологічної складової з метою отримання репарацій для відродження екосистеми.

Аналіз наукових публікацій. Питанням екоциду займалися такі науковці як Ю.О. Решетов, Ф.І. Кожевников, І.І. Карпець, Г.А. Гончаренко, В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, Ю.А. Краснова, Н.Р. Малишева, Анісімова Г.В., Донець О.В., Девід Кротт. Окремі проблеми, які пов'язані з юрисдикцією МКС та практикою притягнення до юридичної відповідальності за такий злочин на національному рівні, досліджувались у науковій літературі такими авторами: М.Д. Давитадзе, О.О. Дудоровим, В.М. Киричко, С.Г. Геворкяном, А.М. Львовичкіною, а також іншими вченими. Проте, незважаючи на велику кількість публікацій, направлених на дослідження даного питання вченими, які були зазначені вище, не повною мірою окреслені шляхи вирішення проблеми за умов воєнного стану. Це можна пояснити тим, що передусім в роботах не ставилось за мету висвітлення питання саме через призму війни. Не применшуючи ролі та значення наукового доробку згаданих учених, зазначимо, що недостатньо дослідженими на сьогодні залишаються зазначені проблеми, які потребують осмислення та комплексного вивчення.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи перші згадки щодо спроб криміналізації знищення довкілля на міжнародному рівні, варто згадати наступні етапи.

Перший етап розпочався під час війни у В'єтнамі, коли група вчених створила та розповсюдила термін «екоцид», щоб засудити руйнування навколишнього серед-

овища та потенційну катастрофу для здоров'я людей, спричинену програмою гербіцидної війни, відомою як операція «Ранч Хенд» [14, ст. 38]. Вперше визначення даного явища ввів у 1970 році на Конференції з питань війни та національної відповідальності у Вашингтоні, професор Артур В. Галстон, який «запропонував нову міжнародну угоду про заборону екоциду». Термін став загальновідомим у 1972 році на Стокгольмській конференції ООН з проблем середовища, оточуючого людину. Пан Улоф Пальме, тодішній прем'єр-міністр Швеції, у своїй вступній промові прямо назвав війну у В'єтнамі «екоцидом» [3]. Слід зазначити, що саме Стокгольмська конференція, уперше привернула увагу міжнародної спільноти до екологічних проблем, особливо щодо деградації навколишнього середовища та транскордонного забруднення. Остання концепція була особливо важливою, оскільки підкреслила той факт, що забруднення не визнає ні політичних, ні географічних кордонів, та впливає на території, країни, регіони та людей, незалежно від їх розташування. Конференція заснувала Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), а через тридцять років на саміті Землі Ріо+20 уряди визнали необхідність зміцнення ЮНЕП як провідного глобального природоохоронного органу, який визначає глобальний екологічний порядок денний [13].

Другий етап ознаменувався можливістю включення у 1980-х роках Комісією міжнародного права ООН екологічного злочину до Проекту кодексу злочинів проти миру та безпеки людства («Кодекс») [18]. Згодом цей документ став Римським статутом Міжнародного кримінального суду, прийнятим у 1998 році та який набрав чинності 1 липня 2002 року. Нині він кодифікує чотири названі міжнародні злочини — геноцид, військові злочини, злочини проти людства та акти агресії [22].

Період між 1984 і 1996 роками виявився ключовим, адже протягом цього часу Комісія проводила активну роботу щодо включення до Кодексу закону щодо серйозності шкоди навколишньому середовищу. Додамо, що критика зосереджувалася на включенні елементу наміру. Для цілей Кодексу попередні проекти було вилучено, а статтю 26 скорочено до «умисного та серйозного збитку навколишньому середовищу». Після того, як було додано елемент наміру, уряди Австралії, Бельгії, Австрії та Уругваю офіційно розкритикували редакцію, визнаючи той факт, що екоцид у мирний час часто є злочином без наміру, оскільки він відбувається як побічний продукт промислової та іншої діяльності.

У 1995 р. на 47-й сесії Комісії було вирішено створити нову Робочу групу, яка збиратиметься на початку 48-ї сесії, щоб вивчити можливість висвітлення питання навмисної та серйозної шкоди навколишньому середовищу в проекті кодексу злочинів проти миру та безпеки людства [22]. Робоча група опублікувала звіт на тему під назвою «Документ про злочини проти довкілля». У своїх рекомендаціях Комісією було запропоновано 3 варіанти подальшої правової регламентації екоциду: зберегти екологічні злочини як окреме та самостійне положення; віднести екологічні злочини до актів злочинів проти людства або включити екологічні злочини до військових злочинів [22]. Варто відзначити, що жоден із запропонованих варіантів не був виконаний. Крім того, у 1996 році на засіданні Комісії голова, пан Ахмед Махію, в односторонньому порядку вирішив повністю вилучити злочин екоциду як окреме положення [22]. У зв'язку із чим, в остаточній версії, прийнятій Комісією після подальших поправок Редакційним комітетом, стаття 8 про військові злочини посилається на навмисне заподіяння «широкої, тривалої та серйозної шкоди природному середовищу» в контексті війни [22]. Це було юридичне визначення злочинів проти навколишнього середовища, але не термін «екоцид», яке так і не увійшло в остаточну версію Римського статуту.

Таким чином, стаття 8 (b IV) Римського статуту про воєнні злочини є єдиним положенням у міжнародному праві, яке надає право Міжнародному кримінальному суду розглядати шкоду причинену навколишньому середовищу. Звісно, ця стаття обмежує злочин ситуаціями воєнного часу та умисним заподіянням шкоди.

Масмо констатувати, що деякі держави включили визначення екоциду до своїх національних кримінальних кодексів, розпочавши тим самим третій етап. В'єтнам, безсумнівно, в наслідок свого досвіду під час тривалої війни, став першою країною, яка включила злочин екоциду у своє національне законодавство [18].

У Кримінальному кодексі Республіки Казахстан, у статті 169 зазначається, що: «Масове знищення рослинного чи тваринного світу, отруєння атмосфери, земельних чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, що викликали або здатні викликати екологічне лихо чи надзвичайну екологічну ситуацію, - караються позбавленням волі терміном від десяти до п'ятнадцяти років із позбавленням громадянства Республіки Казахстан чи без такого» [4].

Також яскравим прикладом є стаття 409 Кримінального кодексу Грузії «1. Екоцид, тобто отруєння атмосфери, земельних, водних ресурсів, масове знищення тваринного чи рослинного світу, або інші діяння, які могли спричинити екологічну катастрофу, - карається позбавленням волі терміном від дванадцяти до двадцяти років».

2. Те саме діяння, вчинене під час збройного конфлікту, - карається позбавленням волі терміном від чотирнадцяти до двадцяти років чи безстроковим позбавленням волі» [3].

Так, стаття 394 Кримінального кодексу Республіки Вірменії, закріплює відповідальність за екоцид, а саме: «Умисне масове знищення рослинного чи тваринного світу, отруєння атмосфери, землі чи водних ресурсів, а також вчинення інших діянь, що спричинили екологічну катастрофу, - караються позбавленням волі терміном від десяти до п'ятнадцяти років» [2].

Окрім зазначених вище країн з пост-радянського простору, Таджикистан, Білорусь, Молдова також мають визначення екоциду в своїх кримінальних законах. Робота з включення злочину екоциду до кримінального законодавства ведеться в ряді інших країн, зокрема Бельгії, Іспанії, Канаді, Франції [16].

Щодо національного законодавства України, то в Кримінальному кодексі в статті 441 «Екоцид» зазначено, що: «Масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, - караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років» [5]. Додамо, що проаналізувавши дану дефініцію, на наше переконання, відсутні ознаки об'єктивної сторони, такі як: безпричинний, серйозний, широкий, довгостроковий вплив, який в подальшому призводить до обширної, довготривалої і серйозної шкоди екосистемі, що в його міжнародно-правовому аспекті є обов'язковими ознаками. Окрім зазначеного, згідно з Римським статутом характерною ознакою екоциду як міжнародного злочину є те, що він пов'язується виключно з веденням бойових дій, і це положення застосовується у кримінальному законодавстві переважної більшості країн світу [6]. Доцільно згадати як приклад, Пенітенціарний кодекс Естонії (Karistusseadustik) у ст. 104, не згадуючи безпосередньо екоцид, передбачає відповідальність за заподіяння шкоди довкіллю як методу ведення війни та ін. [10] Саме тому вчені наголошують на важливості змісту норми щодо екоциду, акцентуючи увагу на закріпленні наслідків настання кримінальної відповідальності за екологічні збитки, незалежно від того, чи це мирний час, чи воєнний стан [20].

Разом із тим, масмо констатувати, що проєкт нового Кримінального кодексу України, опублікований станом на

29 вересня 2022 року, не містить ні кримінального проєкту, ні злочину «екоцид», але містить підрозділ щодо кримінальних правопорушень проти довкілля [11]. Водночас зарубіжні країни, обрали навпаки – шлях посилення кримінальної відповідальності за екоцид, зважаючи на негативні наслідки, які впливають на людину, довкілля, виснаження природних ресурсів та призводять до неминучих екологічних катастроф. Спираючись на вищенаведене, рішення щодо перекваліфікації екоциду та відсутність дефініції в Проєкті є недоречним з огляду на необхідності урахування актуальності мінімізації екологічних ризиків, існування підґрунтя для відповідальності за спричинення шкоди, забезпечення екологічної безпеки довкілля та екологічних прав громадян.

Четвертим етапом є спроби щодо включення екоциду до Римського статуту. У 2016 році прокурор Міжнародного кримінального суду оприлюднив програмний документ щодо відбору та пріоритетності справ. У цьому документі зазначалося, що «Бюро приділятиме особливу увагу судовому переслідуванню злочинів Римського статуту, які вчиняються за допомогою або призводять до, зокрема, руйнування навколишнього середовища, незаконної експлуатації природних ресурсів або незаконного позбавлення землі» (пункт 41) [17].

Окремо відзначимо спроби Вануату та Мальдів у 2019 році закликати до розгляду можливості додавання злочину «екоцид» до Римського статуту на 18-му засіданні Асамблеї держав-учасниць Комісії. Додамо, що у 2020 році аналогічну спробу вчинила Бельгія.

Варто відмітити і події 2021 року, коли група лідерів корінних народів Бразилії звернулася до Гааги щодо політики президента країни, які призводять до знищення лісів та підривають основу для існування корінних народів [14]. Відзначимо, що міжнародне занепокоєння щодо зміни клімату також стимулює держави переглянути своє кримінальне законодавство.

Так, намір криміналізувати злочин екоциду висловив сенатор Мексиканського конгресу у 2021 році, зазначивши, що за умови внесення відповідних змін до федерального кримінального закону, Мексика стане першою латиноамериканською країною, яка визнає злочин екоциду на національному рівні, а також підтримає ініціативу щодо включення злочину екоциду до Римського статуту [16].

Окремо зупинимося на позиційному документі Stop Ecocide Foundation, оприлюдненому у червні 2021 року, щодо переглянутої Директиви ЄС 2008 року щодо захисту навколишнього середовища за допомогою кримінального права. В даному документі наголошується, що у нинішньому проєкті оновленої редакції Директиви 2008 року екоцид згадується у преамбулі, а не в основній резолютивній частині, де перераховуються правопорушення. У зв'язку із чим, Stop Ecocide Foundation ратує за включення екоциду як нового кримінального правопорушення, створивши дійсний засіб стримування найсерйознішої та широко поширеної або довгострокової шкоди природі. Наголосимо, що даною організацією запропоновано оновлене визначення екоциду як «незаконних або безпідставних дій, вчинених з усвідомленням того, що існує значна ймовірність серйозного та широкого чи довгострокового збитку для навколишнього середовища, спричинені цими діями» [21]. Також дана група незалежних експертів, розтлумачила кожний елемент в визначенні, а саме:

– «Безпричинний» означає зневажливе ігнорування шкоди, яка була б явно надмірною по відношенню до очікуваних соціальних та економічних вигод;

– «Серйозна» означає шкоду, яка включає дуже серйозні несприятливі зміни, порушення або шкоду будь-якому елементу навколишнього середовища, включаючи серйозний вплив на життя людини або природні, культурні чи економічні ресурси;

– «Широко поширена» означає шкоду, яка виходить за межі обмеженої географічної території, перетинає державні кордони або якої зазнає ціла екосистема, вид чи велика кількість людей;

– «Довгостроковий» означає збиток, який є незворотним або який не можна відшкодувати шляхом природного відновлення протягом розумного періоду часу;

– «Довкілля» означає землю, її біосферу, кріосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу, а також космічний простір [11].

Найбільш очевидною перевагою нових підходів до розуміння «екоциду» є розширення міжнародної відповідальності за екологічну шкоду навколишньому середовищу за межі контексту війни, теоретично дозволяючи притягати до відповідальності за забруднення морських вод або земельних ресурсів нафтою, незаконну порубку лісів тощо. Позитивним вважаємо також можливість формування стримуючого ефекту–для бізнесменів та, які не висловлюють бажання бути на ряду з військовими злочинцями.

Судові переслідування в МКС також відкриють можливості для відшкодування жертвам екоциду. Після успішного судового переслідування жертви теоретично можуть отримати доступ до компенсації за втрату природних ресурсів, лісовідновлення та інші проекти відновлення навколишнього середовища, а також символічні заходи, які визнають втрачене. Враховуючи певні юрисдикційні обмеження МК, варто також відзначити, що згідно із нормою універсальної юрисдикції, держави-учасниці МКС, які ратифікували злочин екоциду, можуть вибрати переслідування у своїх власних правових системах, що дозволить переслідувати осіб, які заподіяли шкоду довкіллю, незалежно від того, звідки вони походять або де вчинили злочин [19].

Нарешті, криміналізація екоциду може відігравати важливу символічну роль, сигналізуючи про те, що міжнародна спільнота вважає знищення навколишнього середовища одним із «найсерйозніших злочинів, що викликають занепокоєння».

Володимир Зеленський на саміті «Групи двадцяти», тобто G20, виступив із презентацією Плану досягнення миру з 10 кроків. І одним з важливих пунктів є восьмий щодо екоциду та потреби негайного захисту природи. Президент зазначає наступне: «Ми також повинні знайти спільні відповіді на всі екологічні загрози, створені війною. Без цього повернення до нормального, стабільного життя не буде, а відгомін війни залишиться надовго – у вибухах мін, які заберуть життя дітей і дорослих, у забрудненні води, ґрунту, і атмосфера... Це не лише українська проблема. Це виклик для всього світу» [8].

Висновки. На підставі проведеного аналізу доведено, що поняття «екоцид» має тривалий історичний процес формування, який може бути розподілений на умовні чотири етапи, починаючи з 1970-х рр і до нашого часу. Разом із тим, даний процес так і не знайшов своєї належної правової регламентації на міжнародному рівні. Відзначимо, що становлення екоциду як злочину проти безпеки людства почалося із документів, які регламентують правила ведення збройних конфліктів. Нині такий злочин вважається вчиненим тільки коли суб'єкту злочину зрозуміло, що його дії призведуть до заподіяння серйозної, масштабної та довгострокової шкоди довкіллю. У зв'язку із чим, за необхідне вважаємо подальше реформування міжнародного кримінального права та включення кримінального правопорушення «Екоцид» (ст. 441 КК України) до міжнародних угод і розробку механізмів розслідувань таких злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text (дата звернення: 01.01.2023).
2. Кримінальний кодекс Республіки Вірменія. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show#33> (дата звернення: 01.01.2023).
3. Кримінальний Кодекс Грузії. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=242> (дата звернення: 01.01.2023).
4. Кримінальний Кодекс Республіки Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=201;-155&pos2=2559;-99 (дата звернення: 01.01.2023).
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. No 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.01.2023).
6. Лукашук І. І., Наумов А. В. Міжнародне кримінальне право : підруч. для студ. Онлайн. Апартеїд, Екоцид С. 131. URL: stud.com.ua (дата звернення: 01.01.2023).
7. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2023).
8. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2023).
9. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://ecozagroza.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2023).
10. Пенітенціарний кодекс Естонії. URL: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ruseadused/PENITENCIARNIY%20KODEKS%2031.05.2021.pdf> (дата звернення: 01.01.2023).
11. Текст проекту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/09/29/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-29-09-2022.pdf> (дата звернення: 01.01.2023).
12. Aaronson, Terri, 'World Priorities', *Environment*, 14 (6), July-Aug 1972. P. 12.
13. Björk, Tord (1996): The emergence of popular participation in world politics: United Nations Conference on Human Environment 1972, Department of Political Science, University of Stockholm. URL: <http://www.folkrorelser.org/johannesburg/stockholm72.pdf> (дата звернення: 01.01.2023).
14. David Zierler Invention of Ecocide: Agent Orange, Vietnam, and the Scientists Who Changed the Way We Think About the Environment. URL: <http://ewa.home.amu.edu.pl/Zierler,%20The%20Invention%20of%20Ecocide-Introduction.pdf> (дата звернення: 01.01.2023).
15. Draft Code of Offences Against the Peace and Security of Mankind until 1987. URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1996_ILC_Draft_Code_of_Crimes.pdf (дата звернення: 01.01.2023).
16. Ecocidelaw. URL: <https://ecocidelaw.com/existing-ecocide-laws> (дата звернення: 01.01.2023).
17. End Ecocide on Earth. URL: <https://www.endecocide.org/en/who-we-are-2> (дата звернення: 01.01.2023).
18. John H.E. Fried, "War by Ecocide: some legal observations" (1972) 4:1 *Bulletin of Peace Proposals* (1973), 43–44, 43.
19. Rachel Killian, The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide. URL: <https://theglobalobservatory.org/2022/03/the-benefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/> (дата звернення: 01.01.2023).
20. Rome Statute of the International Criminal Court of 17 July 1998, A/CONF.183/9 of 17 July 1998, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (дата звернення: 01.01.2023).
21. Stop Ecocide. URL: <https://www.stopecocide.earth> (дата звернення: 01.01.2023).
22. Yearbook of the ILC, 1996, Vol. I, 2431th meeting, 21 May 1996. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v2_p1.pdf (дата звернення: 01.01.2023).